

UDK: 101.1:001.8

Nabijon OXUNOV,
Mustaqil tadqiqotchi, Andijon davlat universiteti, Andijon, O‘zbekiston
E-mail: n.okhunov@gmail.com, ORCID: 0009-0006-6050-2098

FarDU dotsenti, DSc S.Yuldashev taqrizi asosida

“PARADIGMA” TUSHUNCHASINING FALSAFIY MAZMUNI

Annotatsiya

Maqolada “paradigma” tushunchasining falsafiy mazmuni, uning shakllanish tarixi va zamonaviy ilmiy tafakkurdagi o‘rni ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Paradigma tushunchasining fan rivojidadagi metodologik ahamiyati, ilmiy bilish jarayonidagi funksiyalari hamda ilmiy inqiloblar bilan bog‘liqligi yoritiladi. Shuningdek, Tomas Kun tomonidan ishlab chiqilgan paradigma nazariyasining asosiy tamoyillari, uning ilmiy tafakkur evolyutsiyasiga ta‘siri va zamonaviy falsafiy yondashuvlardagi talqinlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida paradigma tushunchasining ilmiy bilimlarni tizimlashtirish va yangi nazariy konsepsiyalarni shakllantirishdagi ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Paradigma, ilmiy paradigma, ilmiy inqilob, ilmiy bilish, metodologiya, Tomas Kun, falsafa, ilmiy tafakkur.

THE PHILOSOPHICAL CONTENT OF THE CONCEPT OF “PARADIGM”

Annotation

This article analyzes the philosophical content of the concept of “paradigm,” its historical formation, and its role in contemporary scientific thought. The methodological significance of paradigms in scientific development, their functions in the process of cognition, and their relationship with scientific revolutions are examined. Particular attention is paid to Thomas Kuhn’s theory of paradigms, its impact on the evolution of scientific thinking, and its interpretations in modern philosophical approaches. The study substantiates the importance of the paradigm concept in systematizing scientific knowledge and shaping new theoretical frameworks.

Key words: Paradigm, scientific paradigm, scientific revolution, scientific cognition, methodology, Thomas Kuhn, philosophy, scientific thought.

ФИЛОСОФСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЯ «ПАРАДИГМА»

Аннотация

В данной статье анализируется философское содержание понятия «парадигма», история его формирования и роль в современном научном мышлении. Рассматривается методологическое значение парадигмы в развитии науки, её функции в процессе научного познания и связь с научными революциями. Особое внимание уделяется теории парадигм Томаса Куна, её влиянию на эволюцию научного мышления и интерпретациям в современных философских подходах. В результате исследования обосновывается значение понятия парадигмы в систематизации научного знания и формировании новых теоретических концепций.

Ключевые слова: Парадигма, научная парадигма, научная революция, научное познание, методология, Томас Кун, философия, научное мышление.

Kirish. Falsafa va ilmiy bilish nazariyasida “paradigma” tushunchasi ilm-fan taraqqiyoti, tafakkur usullari va dunyoni anglash mexanizmlarini izohlashda muhim metodologik kategoriya sifatida qo‘llaniladi. Ushbu tushuncha ayniqsa XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab fan falsafasining markaziy mavzularidan biriga aylandi. Paradigma muayyan davrda ilmiy hamjamiyat tomonidan e‘tirof etilgan nazariy qarashlar, metodologik tamoyillar, qadriyatlar va tadqiqot usullarining yaxlit tizimini anglatadi. Shu bois paradigma nafaqat ilmiy bilimlarni shakllantirish vositasi, balki insonning borliqni anglash usullarini belgilovchi falsafiy hodisa sifatida ham muhim ahamiyatga ega.

Zamonaviy falsafiy tafakkurda paradigma tushunchasi faqat tabiiy fanlar bilan cheklanib qolmay, ijtimoiy fanlar, siyosatshunoslik, pedagogika, madaniyatshunoslik va boshqa sohalar ham keng qo‘llanilmoqda. Chunki har bir davrning ijtimoiy, siyosiy va madaniy taraqqiyoti muayyan dunyoqarash va tafakkur modeliga asoslanadi. Shu sababli paradigmalarning shakllanishi va almashinuvi jamiyat taraqqiyoti hamda

insoniyat tafakkuridagi o‘zgarishlarni tushinishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida yangi ilmiy, texnologik va ijtimoiy paradigmalarning vujudga kelishi insoniyat oldiga yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Mazkur jarayonlar paradigmanning falsafiy mohiyatini, uning bilish jarayonidagi o‘rni va ilmiy tafakkur rivojiga ta‘sirini chuqur tahlil qilish zaruratini yuzaga keltiradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. “Paradigma” atamasi qadimgi yunon tilidagi paradeigma so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, “namuna”, “andoza” yoki “model” ma‘nolarini bildiradi. Falsafiy adabiyotlarda ushbu tushuncha ko‘pincha ilmiy tafakkurning hukmron modeli, bilishning konseptual asosi va ilmiy faoliyatning yo‘nalishini belgilovchi metodologik mezon sifatida talqin qilinadi. Ayniqsa, amerikalik faylasuf va tarixchi Tomas Kuhn tomonidan ishlab chiqilgan paradigma nazariyasi fan taraqqiyotini izohlashda yangi yondashuvni yuzaga keltirdi. Uning fikricha, ilm-fan rivoji uzluksiz va chiziqli emas, balki paradigmalarning almashinuvi orqali amalga oshadi.

Fan va falsafa tarixida ilmiy bilimlarning shakllanishi, rivojlanishi hamda almashinuvi masalalari doimo dolzarb ilmiy muammolardan biri bo'lib kelgan. Mazkur jarayonlarni tushuntirishda "paradigma" tushunchasi alohida metodologik ahamiyat kasb etadi. Paradigma muayyan tarixiy davrda ilmiy hamjamiyat tomonidan e'tirof etilgan nazariy qarashlar, metodlar, qadriyatlar va ilmiy meyorlar majmui sifatida namoyon bo'ladi [1]. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda paradigma tushunchasi nafaqat tabiiy fanlar, balki ijtimoiy-gumanitar fanlar, siyosatshunoslik, pedagogika va madaniyatshunoslik kabi yo'nalishlarda ham keng qo'llanilmoqda. Paradigmaning mazmun-mohiyatini anglash ilmiy bilishning ichki mexanizmlarini tushunishga, fan rivojlanishining qonuniyatlarini aniqlashga hamda yangi ilmiy yondashuvlarni shakllantirishga xizmat qiladi [2]. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ilmiy bilimlarning tez yangilanib borishi paradigma masalasiga bo'lgan qiziqishni yanada kuchaytirmoqda. Shu sababli paradigma tushunchasining falsafiy mazmunini tahlil qilish nazariy va metodologik jihatdan muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Mazkur tadqiqotda tarixiylik, tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, hermenevtik tahlil va falsafiy umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Paradigma tushunchasining shakllanishi va rivojlanishiga oid klassik hamda zamonaviy ilmiy manbalar o'rganildi. Shuningdek, Tomas Kun, Karl Popper, Imre Lakatos va Pol Feyerabendning ilmiy bilish nazariyalariga oid qarashlari qiyosiy tahlil qilinib, paradigma tushunchasining metodologik imkoniyatlari aniqlashtirildi.

Natijalar va muhokama. Paradigma tushunchasining kelib chiqishi va shakllanishi. "Paradigma" atamasi qadimgi yunon tilidagi paradeigma so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "namuna", "andoza", "model" yoki "ibrat" ma'nolarini anglatadi [3]. Dastlab ushbu tushuncha tilshunoslik va mantiq fanlarida qo'llanilgan bo'lsa, keyinchalik ilmiy bilish nazariyasining muhim kategoriyalaridan biriga aylandi. Paradigma tushunchasi ilmiy muomalaga keng ma'noda amerikalik faylasuf va tarixchi Tomas Kun tomonidan kiritilgan. Uning 1962-yilda nashr etilgan "Ilmiy inqiloblarning tuzilishi" asari paradigma nazariyasining shakllanishida muhim burilish yasadi [4].

Kun paradigmani ma'lum bir davrda ilmiy hamjamiyat tomonidan qabul qilingan nazariy qarashlar, metodlar, qadriyatlar va ilmiy amaliyotlar majmui sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, fan rivojlanishi uzluksiz evolyutsion jarayon emas, balki ilmiy paradigmalarda almashinuvi orqali sodir bo'ladigan inqilobiy jarayondir [5].

Paradigmaning falsafiy mazmuni. Falsafiy nuqtai nazardan paradigma ilmiy voqelikni anglash va izohlashning konseptual modeli hisoblanadi. U olimlarning dunyoqarashi, tadqiqot metodlari va ilmiy muammolarni qo'yish usullarini belgilaydi. Paradigma quyidagi asosiy tarkibiy elementlarni o'z ichiga oladi:

- nazariy tamoyillar;
- metodologik yondashuvlar;
- ilmiy qadriyatlar;
- tadqiqot standartlari;
- ilmiy hamjamiyat tomonidan tan olingan bilimlar tizimi

[6].

Shu jihatdan paradigma nafaqat ilmiy bilimlarning yig'indisi, balki ilmiy tafakkurning ma'lum bir uslubini ham ifodalaydi.

Paradigma va ilmiy inqiloblar. Tomas Kun ilmiy taraqqiyotning ikki asosiy bosqichini ajratadi: normal fan va ilmiy inqilob. Normal fan mavjud paradigma doirasida amalga oshiriladigan ilmiy faoliyatni ifodalaydi. Mazkur davrda olimlar paradigmaning asosiy qoidalarini shubha ostiga qo'yamaydilar [7]. Biroq vaqt o'tishi bilan mavjud paradigma

yordamida izohlab bo'lmaydigan yangi faktlar va muammolar yuzaga keladi. Bunday holatlar anomalialar deb ataladi. Anomalialarning ko'payishi ilmiy inqirozni keltirib chiqaradi va natijada yangi paradigma shakllanadi. Masalan, geotsentrik dunyoqarashning geliotsentrik paradigma bilan almashishi yoki klassik fizikaning nisbiylik nazariyasi bilan boyitilishi ilmiy paradigma almashuvining yorqin namunalaridir [8].

Paradigma va ilmiy bilish metodologiyasi. Paradigma ilmiy bilish metodologiyasining markaziy elementlaridan biri hisoblanadi. U ilmiy tadqiqotning maqsadi, obyekt, metodlari va natijalarini talqin qilish mezonlarini belgilaydi.

Karl Popper ilmiy taraqqiyotning asosiy mezoni sifatida falsifikatsiya tamoyilini ilgari surgan bo'lsa, Imre Lakatos ilmiy-tadqiqot dasturlari konsepsiyasini ishlab chiqdi [9]. Ushbu nazariyalar paradigma tushunchasini yanada boyitib, ilmiy bilimlar dinamikasini tushuntirish imkonini berdi.

Zamonaviy metodologiyada paradigma fanlararo tadqiqotlar va yangi ilmiy yo'nalishlarning shakllanishida muhim nazariy vosita sifatida qaralmoqda.

Paradigmaning zamonaviy talqinlari. Bugungi kunda paradigma tushunchasi faqat ilmiy bilish bilan cheklanmaydi. U ijtimoiy taraqqiyot, siyosiy boshqaruv, ta'lim, madaniyat va axborot texnologiyalari sohalarida ham qo'llanilmoqda.

Masalan, "raqamli paradigma", "ta'lim paradigmasi", "barqaror rivojlanish paradigmasi", "innovatsion paradigma" kabi tushunchalar zamonaviy ilmiy muomalada keng uchramoqda [10]. Bu holat paradigma tushunchasining universallashtirib borayotganligini va uning ilmiy hamda amaliy ahamiyati ortib borayotganligini ko'rsatadi.

Izlanishlar shuni ko'rsatadiki, paradigma ilmiy bilimlarning rivojlanishini tushuntirishda muhim metodologik vosita hisoblanadi. Paradigma ilmiy hamjamiyat faoliyatining konseptual asosini tashkil etib, muayyan davrning ilmiy dunyoqarashini shakllantiradi. Paradigma tushunchasi fan taraqqiyotining ichki qonuniyatlarini ochib berishga yordam beradi. Paradigmalar almashinuvi natijasida yangi nazariyalar va metodologiyalar shakllanib, ilm-fan taraqqiyotining yangi bosqichlari yuzaga keladi. Zamonaviy ilmiy tafakkur sharoitida paradigma tushunchasi innovatsion rivojlanish, raqamli transformatsiya va fanlararo integratsiyani tushuntirishning samarali nazariy vositasi sifatida ahamiyat kasb etmoqda.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, paradigma tushunchasi falsafiy va metodologik jihatdan ilmiy bilishning muhim kategoriyalaridan biri hisoblanadi. U muayyan davrda ilmiy hamjamiyat tomonidan qabul qilingan nazariy qarashlar, qadriyatlar va tadqiqot usullarining yaxlit tizimini ifodalaydi. Paradigma nafaqat ilmiy faoliyatning yo'nalishini belgilaydi, balki insonning borliqni anglash usuli, dunyoqarashi va tafakkur modelini ham shakllantiradi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ilm-fan taraqqiyoti ko'pincha mavjud paradigmalarning inqirozi va yangi paradigmalarning shakllanishi orqali amalga oshadi. Shu bois paradigma tushunchasi ilmiy inqiloblar, nazariy yangilanishlar va ijtimoiy taraqqiyot jarayonlarini tushuntirishda muhim metodologik vosita bo'lib xizmat qiladi. Zamonaviy sharoitda raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt va globallashuv ta'sirida yangi paradigmalarda shakllanayotganligi ushbu tushunchaning dolzarbligini yanada oshirmoqda.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

- paradigma ilmiy bilishning muhim metodologik kategoriyasi hisoblanadi;

- paradigma ilmiy hamjamiyat tomonidan qabul qilingan nazariy qarashlar, metodlar va qadriyatlar tizimini ifodalaydi;

- Tomas Kun paradigma va ilmiy inqiloblar nazariyasini ishlab chiqib, fan rivojlanishining yangi modelini taklif etdi;

paradigma ilmiy tadqiqotlarning yo'nalishi va natijalarini belgilovchi konseptual asos vazifasini bajaradi; zamonaviy fan taraqqiyotida paradigma tushunchasi yangi ilmiy yo'nalishlar va innovatsion yondashuvlarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, paradigma tushunchasi ilmiy tafakkur evolyutsiyasini tushunish, ilmiy bilimlarning rivojlanish qonuniyatlarini aniqlash va zamonaviy metodologik yondashuvlarni asoslashda fundamental falsafiy kategoriya sifatida namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Stepin V.S. *Filosofiya nauki*. – Moskva: Akademik loyiha, 2011.
2. Koxanovskiy V.P. *Filosofiya i metodologiya nauki*. – Rostov-na-Donu: Feniks, 2010.
3. Aristotel. *Metafizika*. – Moskva: Eksmo, 2018.
4. Thomas Kuhn. *The Structure of Scientific Revolutions*. – Chicago: University of Chicago Press, 2012.
5. Kun T. *Struktura nauchnyx revolyutsiy*. – Moskva: AST, 2021.
6. Feyerabend P. *Izbrannye trudy po metodologii nauki*. – Moskva: Progress, 1986.
7. Lakatos I. *Istoriya nauki i yeye ratsionalnye rekonstruktsii*. – Moskva: AST, 2003.
8. Popper K. *Logika i rost nauchnogo znaniya*. – Moskva: Progress, 2004.
9. Nikitina I.P. *Filosofiya nauki*. – Moskva: Yurayt, 2022.
10. Giddens A. *The Consequences of Modernity*. – Stanford: Stanford University Press, 1990.